

Модуль 4

Судово-психологічна та судово-психіатрична експертизи у справах ГЗН/СНПК

Урок 1

Огляд окремих питань щодо призначення та проведення судово-психологічної експертизи у справах ГЗН/СНПК

Спікерки уроку: Анна Козлова — докторка філософії у галузі психології, судова експертка за спеціальністю 14.1 “Психологічні дослідження”, супервізорка психологів, які залучаються до кримінальних та цивільних проваджень за участю дітей.

Лілія Олійник — адвокатка, тренерка, фасилітаторка діалогів, членкиня Асоціації жінок-юристок України “ЮрФем”.

План конспекту:

1. Предмет судово-психологічної експертизи та питання, що можуть бути винесені на її дослідження;
2. Винесення на розгляд експертизи питання щодо можливості потерпілої чинити опір в момент насильства;
3. Винесення на розгляд експертизи питання щодо схильності потерпілої до фантазування та навіювання;
4. Встановлення факту такого психологічного насильства як маніпулювання, приниження, контроль тощо, що потягнуло за собою наслідки у виді психологічних страждань у випадках домашнього насильства;
5. Проведення судово-психологічної експертизи на основі аудіо-, відеозапису допиту потерпілої;
6. Призначення психолого-лінгвістичної експертизи для визначення психолого-емоційного стану потерпілої за записами в особистому щоденнику.

*За аналогією до відео уроку, цей конспект є компіляцією коментарів експертки та адвокатки.

01

Предмет судово-психологічної експертизи та питання, що можуть бути винесені на її дослідження

Судово-психологічна експертиза — це процесуальна форма використання спеціальних психологічних знань для з'ясування питань, що мають юридичне значення. Так, в **Наказі Міністерства Юстиції** «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень» окреслено орієнтовний перелік запитань, які можуть виноситись на судово-психологічну експертизу. Поруч із цим, слід зазначити, що практика постійно змінюється і актуальність вирішення психологічних питань, так само. Тому, якщо питання відносяться до меж компетенції судового експерта психолога, вони можуть бути поставлені.

Судово-психологічна експертиза у справах ГЗН/СНПК допомагає у встановленні наявності ознак психотравмування, що стає кваліфікувальним підґрунтям. Так, у зазначених категоріях

справ можна виносити наступні запитання?

- Чи є у ПІБ зміни в емоційному стані, індивідуально-психологічних проявах, які перешкоджають активному соціальному функціонуванню її як особистості і виникли внаслідок впливу певних обставин (зазначити обставини)?
- Чи є ситуація, що досліджується за справою, психотравмувальною для особи (прізвище, ім'я та по батькові)? Якщо так, то чи завдані особі (прізвище, ім'я та по батькові) страждання (моральна шкода)?
- Якщо особі (прізвище, ім'я та по батькові) завдані страждання (моральна шкода), який можливий розмір становить грошова компенсація за завдані страждання (моральну шкоду)?

Залежно від обставин справи/провадження, в яких ініційовано психологічну експертизу, на дослідження може бути надана можливість психологічного обстеження підекспертної особи (чи осіб) та/або зафіксовані прояви її/їх психічної діяльності на матеріальних об'єктах:

- матеріали кримінального/цивільного/адміністративного провадження чи справи;
- свідчення свідків, які стосуються досліджуваної події та особливостей поведінки підекспертної особи в звичайному житті;
- характеристики підекспертної особи з місця навчання, роботи, проживання та від друзів, знайомих, колег із зазначенням житлово-побутових умов та відносин в сім'ї, особливостей поведінки, емоційних проявів, особливостей поведінки особи в конфліктних ситуаціях тощо;
- довідки з біографічними даними;
- відео- та аудіозаписи, в яких зафіксована поведінка підекспертної особи;
- щоденники, особисті записи та інші продукти діяльності підекспертної особи;
- тощо.

Зазначений перелік не є вичерпним і може коригуватися залежно від обставин та конкретного завдання, поставленого ініціатором проведення експертного дослідження.

Важливо пам'ятати про базові принципи призначення судової психологічної експертизи:

1. Потерпілоорієнтований підхід -- враховувати, чи відповідає призначення судової психологічної експертизи найкращим інтересам потерпілої особи;
2. Законності -- дотримання норм процесуальних кодексів, відомчих інструкцій та Закону України «Про судову експертизу», з урахуванням того, що особа має право відмовитись від проходження експертизи;
3. Відповідність кваліфікувальним ознакам -- призначаючи експертизу у першу чергу слід звернути увагу на те, що необхідно встановити/спростувати, та з якою метою. У зв'язку з тим, що законодавство змінюється, перелік питань до судових експертів теж змінюється і вони не завжди можуть бути у переліку науково-методичних рекомендацій чи відомчих інструкцій експертних установ. Тому бажано перед призначенням експертизи проконсультуватись з експертом.

Найчастіше у справах гендерно зумовленого насильства та сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, важливим є встановити як саме подія вплинула на постраждалу особу -- дитину чи дорослу та до яких наслідків це призвело.

Тож тут стає важливим встановити наявність ознаки психотравмування внаслідок кримінальної події і питання, яке виноситься на експертизу звучить наступним чином: "Чи наявні ознаки психотравмування

даної особи внаслідок події? Якщо так, то в чому це проявляється?”

Психотравма (психічна травма) – серйозна загроза фізичній або психологічній цілісності людини, що призводить до зміни в психічній діяльності, спричиненої зовнішніми чинниками (подіями). Психотравма може супроводжуватися психотравмувальними переживаннями, призводити до дезадаптації особистості або порушень звичного функціонування психіки та організму загалом і може мати відстрочені наслідки для особистості. У такому випадку судовий експерт психолог досліджує вплив події на особистість та до яких негативних наслідків це призвело: погіршення можливостей соціального функціонування, відчуття безпеки тощо. Розуміння і врахування наслідків психічної травми створює сприятливий простір для застосування потерпілоорієнтованих підходів в межах кримінального/цивільного/адміністративного провадження чи справи.

02

Винесення на розгляд експертизи питання щодо можливості потерпілої чинити опір в момент насильства.

Перш ніж призначати експертизу із поставленого питання, слід проаналізувати чи відносяться ці питання до кваліфікованих ознак та у разі отримання відповідей – як це вплине на процес. Адже, якщо мова йде про сексуальні злочини, то важливо враховувати, що має значення наявність або відсутність ознак психотравмування та добровільність згоди на сексуальну взаємодію, що включає в себе розуміння характеру дій. Наприклад, якщо добровільної згоди на сексуальну взаємодію не було, то буде виявлено наявність ознак психотравмування дитини. При цьому слід зважати на те, що здатність чинити опір не є кваліфікованою ознакою. Тому наразі такі питання не є актуальними, оскільки не закривають правоохоронні потреби.

Після реформи 2019 року – змін до кримінального кодексу України, які перенесли фокус на «добровільну згоду» – правова оцінка наявності складу злочинів зґвалтування, сексуального насильства ґрунтується не на тому, чи чинила потерпіла опір, а на тому, чи була її згода взагалі.

Концепт добровільної згоди означає, що сексуальна взаємодія може бути правомірною лише тоді, коли є висловлене вільне, усвідомлене, активне «так». Якщо такої добровільної згоди немає – це і є насильство.

Тому питання про «можливість спротиву» сьогодні фактично зміщує акцент у бік оцінювання поведінки потерпілої, а не дій кривдника.

Саме запитання про «можливість спротиву» має травмівний ефект: воно може неявно перекладати відповідальність на потерпілу, посилювати почуття провини та ставити під сумнів її досвід. Такі підходи суперечать потерпілоорієнтованим підходам до роботи з людьми, які пережили сексуальне насильство,

і можуть спричинити повторну травматизацію.

В цілому важливо враховувати сучасну правову рамку або концепт добровільної згоди: слід виходити не з того, що потерпіла мала щось «робити», а з того, що за відсутності добровільної згоди сексуальна дія завжди є насильством. На це наголошує Верховний суд у своїй постанові, а також практика Європейського суду з прав людини:

166, ECHR, M.C. v. Bulgaria

“Суд переконаний, що будь-який жорсткий підхід до переслідування сексуальних злочинів, такий як вимога доказів фізичного опору за будь-яких обставин, ризикує залишити певні види зґвалтування безкарними та таким чином поставити під загрозу ефективний захист сексуальної автономії особи. Відповідно до сучасних стандартів та тенденцій у цій сфері, позитивні зобов'язання держав-учасниць за статтями 3 та 8 Конвенції повинні розглядатися як такі, що вимагають покарання та ефективного переслідування будь-якого сексуального акту без згоди, зокрема за відсутності фізичного опору з боку жертви.”

03

Винесення на розгляд експертизи питання щодо схильності потерпілої до фантазування та навіювання.

Кейс

Потерпіла зазнала зґвалтування. Її свідчення сплутані і суперечливі. Сторона захисту наполягає на винесення на судово-психологічну експертизу запитання щодо схильності потерпілої до фантазування та навіювання. Чи доречно виносити таке запитання?

Фантазування — це психічний процес створення внутрішніх образів, сценаріїв чи уявних ситуацій, що не мають прямого відповідника в реальності, але ґрунтуються на минулому досвіді, емоційних потребах, мотивах та уяві людини. Фантазування виконує адаптивні функції: регуляцію емоцій, компенсацію, творчість, планування майбутнього та опрацювання переживань.

Навіювання (сугестивність) — це психологічний вплив, за якого одна особа приймає ідеї, оцінки чи установки іншої без критичного осмислення, часто на емоційній основі або під впливом авторитету, емоційного стану чи ситуації. Навіювання може здійснюватися вербально або невербально, свідомо або несвідомо, і є одним із механізмів формування настанов, поведінки чи переконань.

Виходячи із позиції сторони захисту щодо дослідження питання фантазування та навіювання ніяким чином не закриває потреби щодо довіри до свідчень потерпілої, зокрема дитини. Тому у такому випадку можна призначити судову психологічну експертизу щодо самої людини/дитини із винесеннями питання: “Які психологічні особливості відтворення подій дитиною (прізвище, ім’я, по батькові), рік народження?”

Пояснення: експерт встановлює ознаки переживання психотравмувальної події, специфіку відтворення відповідно до розвитку мовленнєвого апарату, особливостей запам’ятовування й інші ознаки валідності повідомлення дитини. Тобто експерт визначає, чи відповідає відтворення дитиною ситуації злочину (розповідь про злочин) її віковим та індивідуально-психологічним особливостям, психологічним закономірностям відтворення пережитої події. Також досліджується емоційне ставлення дитини до пережитої події та ймовірність відтворення дитиною показів, наприклад, через залежність від дорослих або особливості переживання психотравмувальної ситуації тощо.

Або призначити судову психологічну експертизу відеозапису, зокрема щодо наявності 2-х відеозаписів, де потерпіла розповідає про обставини події, із винесенням наступного питання: “Чи наявні у комунікативній діяльності особи (прізвище, ім’я, по батькові), зафіксовані у відеозаписі (вказати файл), ознаки, які відповідають/не відповідають психологічним закономірностям відтворення пережитої події?”

Звертаємо увагу!

Свідчення потерпілої – це вже доказ. Це прямо впливає з Кримінально-процесуального кодексу України та підтверджено судовою практикою. У таких обставинах ставити запитання щодо схильності потерпілої до фантазування та навіювання – недоречно.

Судово-психологічна експертиза не призначена для оцінки правдивості показань або «надійності» потерпілої як свідка. Коли експерту пропонують оцінити «схильність до фантазування чи навіювання», фактично його залучають до оцінки доказів замість суду – а це процесуально неправильно.

Крім того, такі формулювання спираються на застарілі та дискримінаційні уявлення про поведінку постраждалих від сексуального насильства. Сучасна психологія і судова практика визнають, що сплутаність, фрагментарність або непослідовність свідчень є типовою реакцією на тяжку психотравму. Це може бути наслідком страху, шоку, дисоціації або порушень пам’яті, а не ознакою вигадки.

Якщо свідчення потерпілої є суперечливими, коректним предметом судово-психологічної експертизи може бути інше. Наприклад, чи могли психотравмуючі обставини події вплинути на здатність потерпілої послідовно відтворювати події, або чи є виявлені особливості пам’яті типовими для осіб, які пережили сексуальне насильство. Це аналіз психологічних механізмів, а не оцінка особистості.

Отже, питання про «схильність до фантазування чи навіювання» не є допустимим для судово-психологічної експертизи. Воно створює високий ризик стигматизації.

Встановлення факту такого психологічного насильства як маніпулювання, приниження, контроль тощо, що потягнуло за собою наслідки у виді психологічних страждань у випадках домашнього насильства.

Судові експерти не вирішують питання права або юридичної кваліфікації, однак експерти-психологи можуть встановити наявність ознак психотравмування, з чим вони пов'язані та до яких наслідків це призвело.

У випадках необхідності зрозуміти, які саме дії особи призвели до психотравмування, слід виносити наступні питання:

- Чи наявні ознаки психотравмування потерпілої ПІБ внаслідок дій ПІБ?
- Якщо так, то з які дії ПІБ призвели до психотравмування потерпілої?
- Якщо досліджувана ситуація є психотравмувальною, то чи завдані особі (прізвище, ім'я та по батькові) страждання (моральна шкода)?

Експерт може встановити, чи перебувала потерпіла особа під психологічним тиском або контролем з боку кривдника, однак слід враховувати, що в переважній більшості це встановлюється через суб'єктивне сприйняття досліджуваної особи, якщо не має інших джерел інформації (скрін-шоти переписок, відеозаписи). До того ж якщо це стосунки близьких осіб, то може бути виявлено не тільки психологічний тиск, а й залежність від іншої особи, що зумовило людину вчиняти певні дії або ж залишатись у цих стосунках.

Проведення судово-психологічної експертизи на основі аудіо-, відеозапису допиту потерпілої.

До компетенції психологічної експертизи відеозаписів, в яких зафіксовано відтворення особою події, належить вирішення питання щодо особливостей поведінки та комунікативної діяльності зафіксованих у відеозаписі осіб, дослідження психологічних явищ, зафіксованих у відеозаписі, їх характеристика та констатація їх наявності або відсутності (наприклад психологічний вплив, що зумовив зміну комунікативної поведінки комуніканта; комунікативна активність/пасивність особи тощо).

У сфері судово-психологічної експертизи, яка є регламентованим видом науково-практичної діяльності, визначення недостовірності повідомлень людини є неможливим та неприпустимим, оскільки встановлення істини та оцінка достовірності показів є прерогативою юриспруденції. Психологічна експертиза не може вирішувати питання щодо правдивості/неправдивості, достовірності/недостовірності повідомленої особою інформації або констатувати наявність/відсутність фактів, про які повідомляє особа, яку

зафіксовано у відеозаписі. Встановлення експертом-психологом факту правдивості/неправдивості, достовірності/недостовірності повідомленої інформації, констатація/заперечення фактів, про які повідомляє особа, -- є виходом за межі компетенції психологічної експертизи.

При проведенні психологічної експертизи відеозаписів, в яких зафіксовано відтворення особою події, доцільно виносити на вирішення такі запитання:

1. Які психологічні особливості має процес відтворення особою обстановки та обставин подій (за матеріалами відеозапису слідчих дій, проведених за участю цієї особи)?
2. Яка психологічна характеристика комунікативної діяльності особи (прізвище, ім'я, по батькові) у процесі відтворення нею подій (вказати, яких саме подій), під час проведення (вказати дату) за її участю слідчої дії (за матеріалами відеозапису вказаної слідчої дії)?
3. Чи наявні в поведінці особи психологічні особливості, що властиві для самостійного, несамо-стійного відтворення нею певних подій під час проведення за її участю відповідної слідчої дії?
4. Чи є у відеозаписі відтворення обстановки та обставин подій (дата проведення) за участю особи (прізвище, ім'я, по батькові) ознаки здійснення на неї психологічного впливу з боку осіб, які приймали участь у проведенні зазначеної слідчої дії?
5. Чи наявні у комунікативній діяльності особи (прізвище, ім'я, по батькові), зафіксованої у відеозаписі (вказати файл), ознаки, які відповідають/не відповідають психологічним закономірностям відтворення пережитої події? -- вирішення цього питання потребує наявності 2-х відеозаписів в яких особа відтворює обставини події.

Відеофіксація допиту – це не просто технічна опція.

У справах про сексуальне насильство, враховуючи вразливість потерпілих, відеофіксації допиту це -- захист людини, адже це дозволяє в майбутньому уникати повторних допитів і повторної травматизації. Це цінний доказ, що зберігає автентичність поведінкових реакцій, які неможливо відтворити в протоколі. А також це можливість проведення експертизи на підставі дослідження експертом відеозапису допиту підекспертної особи.

Європейський суд з прав людини у справах про сексуальне насильство наголошує: держави повинні забезпечувати процедури, чутливі до потреб потерпілих, включно з мінімізацією повторних контактів зі слідством.

Відповідно, можемо рекомендувати такі практичні поради слідчим та прокурорам/кам:

1. Проводити відеофіксацію допиту потерпілої;
2. Запитувати згоду на відеозапис у спосіб, що знижує тривожність та є демонстрацією потерпіло-орієнтованого підходу. Пояснювати, що це робиться для захисту цієї людини та щоб уникнути подальших можливих контактів із органом досудового розслідування;
3. Забезпечувати умови приватності та психологічної безпеки. Допит має бути в атмосфері, яка не є травматичною;
4. Уникати навідних або оціночних питань, оціночних суджень. Вони не лише порушують процесуальні стандарти, можуть мати негативний вплив на потерпілу, але й можуть спотворити матеріал, важливий для експерта.

Відеозапис допиту -- це не просто допоміжний матеріал, а інструмент, який одночасно: підсилює дока-

зову базу, дозволяє провести якісну судово-психологічну експертизу, і зберігає потерпіло орієнтований підхід, мінімізуючи повторну травматизацію.

06

Призначення психолого-лінгвістичної експертизи для визначення психолого-емоційного стану потерпілої за записами в особистому щоденнику.

Кейс

Потерпіла від домашнього насильства особи не зверталася до правоохоронних органів, проте залишилися її записи про насильство в щоденниках та листуваннях через електронну пошту, соцмережі та інші телекомунікаційні системи. Чи можливо призначити психолого-лінгвістичну експертизу для визначення за вказаними записами емоційно-психологічний стан потерпілої від домашнього насильства особи та, відповідно, наслідки скоєння такого. Якщо так, то як правильно сформулювати питання?

Семантико-текстуальна експертиза — це різновид судової лінгвістичної експертизи, спрямований на аналіз змісту тексту (його смислової структури, мовних засобів і контексту) для встановлення, який смисл об'єктивно виражено автором і як він може бути сприйнятий реципієнтом. Експерт-психолог може дослідити, в якому стані перебувала особа (у разі наявності такого змісту), яка писала текст. Однак, за текстом експерт-психолог не може встановити наслідки домашнього насильства тільки за текстом.

Тому, в такому випадку можна призначити окремо лінгвістичну експертизу і поставити наступне питання:

- Які значення мають слова, словосполучення, фрази, зафіксовані в досліджуваному тексті?
- Яким є об'єктивний зміст досліджуваного словосполучення, речення, тексту, групи текстів?
- Також призначити психологічну експертизу щодо самої потерпілої особи із наступними питаннями:
- В якому емоційному стані перебувала особа ПІБ під час написання тексту документу?
- Чи наявні ознаки психотравмування особи ПІБ внаслідок дій (вказати яких саме)? Якщо так, то в чому це проявляється?

Питання, що перекладають відповідальність на потерпілу, або припускають, що вона «мала поводитися інакше», є неприйнятними як з професійної, так і з етичної точки зору. Наприклад:

- Чому потерпіла не звернулася до поліції в певний період часу?
- Чи могла вона припинити насильство своїми діями?
- Чи могла вона уникнути подій?
- Чи не перебільшує потерпіла щось у своїх записах/свідченнях?

Такі формулювання є неприпустимими, створюють ризик вторинної травматизації, зміщують фокус із поведінки кривдника на поведінку потерпілої та є проявом віктимблеймінгу.

Які питання навпаки варто виносити на експертизу? Запитання, які ставляться на вирішення експерта мають стосуватися психологічних механізмів, а не оцінювати поведінку потерпілої.

Що стосується психолого-лінгвістичної експертизи, то її можна призначити за щоденниками, листуванням та іншими текстами потерпілої. Такі тексти мають бути автентичними.

Така експертиза дозволяє пояснити, чому показання можуть виглядати суперечливими або непослідовними, без дискредитації потерпілої. Питання до експертизи мають бути нейтральними, стосуватися аналізу психологічних станів, а не оцінки поведінки потерпілої.

Підсумовуючи цей урок, нагадуємо, які практики варто застосовувати для дотримання чутливого, потерпілоорієнтованого підходу:

- Фіксувати на відео допит потерпілої особи. Він дозволяє у подальшому призначити та провести психологічну експертизу, не травмуючи потерпілу повторними дотиками до системи кримінальної юстиції;
- Уникати оціночних або звинувачувальних формулювань у протоколах та запитаннях;
- Забезпечувати конфіденційність та приватність під час роботи в т.ч. із цифровими матеріалами чи текстами потерпілої особи.

Цей відеокурс розроблений Асоціацією жінок-юристок України “ЮрФем” за підтримки проєкту “Підтримка інклюзивного відновлення для забезпечення стійкості та безпеки людей в Україні”, що фінансується Урядом Японії та впроваджується Програмою розвитку ООН (ПРООН) в Україні.

Думки, висновки чи рекомендації належать авторкам цього відеокурсу, і не обов’язково відображають погляди Уряду Японії, Програми розвитку Організації Об’єднаних Націй чи інших агенцій ООН.

Відеокурс розроблений також у співпраці з Physicians for Human Rights.